

ועוד זאת

א

כחידה גדולה, המציצה מחביונה החכם־עמוק אל הפתרונות השונים ביותר של גדולים וקטנים ומניחה להם, שיהיו נדחקים ומתהוללים מסביב לסתר־מפתח — כן, כמדומה, מציץ מפעלו של ש"י עגנון אל הפירושים המריבים־זה־עם־זה, שנצברו סביבו, במשך ארבעים שנה ובשיתופם של שלושה דורות. זאת היא הצצה חכמה־עמוקה של חידה, שעיקרה הוא לגלות את עצמה לעצמה, וביטחה שאינה־מצויה נוצרת את דרכה לתודעת־עצמה ושומרתה מפני הקלה שבסטיות ותעיות, מתוך שהיא מקיימת אותה בנאמנות דרוכה, כמעט־מחרידה, לעצמה. כנראה, ניוזנית אותה ביטחה בתחושה עמומה אך חסינה, כי תודעתיותו של ההווה היא מסגרת צרה מכדי תפיסה שלימה של המפעל הזה, ואך דור רחוק יותר יהא בידו לתפוס מלוא־היקפו ומשמעותו. בדרך־כך מתגלית הקטעיות של ההערכה הביקורתית לגבי המפעל הזה, לא כחסרון־יכולת של המעריכים, אלא כחסרון־בשלות של הזמן. הקטעים, על סידורם הכרונולוגי, מסתכמים, אמנם, לאחר שמיטת־סתירותיהם, כהליכת־מעמקים מן הרבדים העליונים אל הרבדים התחתונים, אך ההשגה הביקורתית של אחרון־שלביהם מצריכה מידת־רוחק ומידת־שחרור שהיא, בגבול־ידורנו, על כפיפותו האידיאולוגית־זמנית — מידה אילוורית.

ב

כשאנו מתבוננים בקטעים אלה, אנו שומעים תחילה את הפירוש, שהיה רווח עם הופעת הביכורים (ביחוד „והיה העקוב למישור“), ושיש לו חסידים א־נרכרוניסטיים עד עצם היום הזה: הנה — אומרים הללו — לפנינו חזיון מופלא: סופר וסיפור, שאינם יודעים כל־מאומה על תהפוכות הדורות האחרונים, כאילו חייהם של ישראל לא נזדעזעו עם תנועות ההשכלה, הא־מנציפציה, הסקולאריזציה וכדומה. כאילו ההווי של ישראל לא נרעש ולא נתפורר בסערת התנודות והמשברים, וחי ומוסיף העולם הישן, החתום בתוך עצמו, על שלימותו ההארמונית וביטויה המובהק, התמימות. אין זאת כי אם המספר ישן היה ובשנתו פסח על כמאה וחמישים שנה, ועל דרך־שהיא כמובנת מאליה המשיך לטוות החוט, שלגביו לא נפסק וממילא לא ניתק.

אמת, ראייה כזאת במספר ובסיפורו היה לה על מה שתסמוך — הן מצד הענין: נוסח של סיפור־מעשה, הן מצד הלשון: נוסח של ספרי־ידאים — אולם היתה זו ראייה המרפרפת על גבי השטח, והיא ככיכול התפתחה לאותה אמנות אפית מיוחדת, היודעת בשטח עילי של חלקקות מפתה לחפות על הקרקעית התחתית של עומק־ניגודים. ראייה זו לא נסתבר לה, כי האספקלריה המאירה־מזהירה של ההארמוניה איננה צירוף אריתמטי, אלא היתוך אמנותי של הקומפוננטים שלה בחומר ובצורה; לאמור, בעצם אין ההארמוניה אלא בלבולת דיסהארמונית, שנרתמה בכוחה של יצירה — גן־העדן, הנשקף על פני שטח האספקלריה של הסיפור אינו אלא הגלגול האמנותי של הגיהנום במעמקיו של המספר. כיום אנו רואים בביורו, עד מה המספר, בתימאטיקה שלו, על ריבוי פניה, ביטל אותה תפיסה רדודה ראשונה, אך גם אז עשויה היתה עין־בוהן לצוד בחזית התמימה של ביכורי־המפעל את צלו של התוך כבד־חבעיות וטעון־התסביכים, כשם שאותה עין היתה חייבת להבין, כי רק מי שספג כל פרפור של נפתולי־הלשון בדורות אחרונים והיתך בקרבו את התהליך העצום הזה, יכול היה להתעלות לאותה מקוריות, שפתחה בבת־אחת את מעיינות־הלשון הסתומים להחיותם, מתוך הרחבה והעמקה, לשם הביטוי האמנותי הצעיר, באופן שמיבצעו של מנדלי היה בחינת נהר, שנהפך עתה לים. המהפכנות של המיבצע הלשוני הזה, שגילוי על דרך לא־מהפכנית, נעוצה בכך, כי תפקיד שהיה עשוי להלך בשביל־חול שטוח של סיגנון לא־אישי, העפיל במעלה־הר של סיגנון אישי ביותר.

ג

וכן מתפורר גם פירוש מאוחר יותר: הנה לפנינו העממיות על טהרת־האמת, שגדולים וקטנים השתוקקו אליה ולא זכו אלא במגע־קצה־שוליה אך לא הגיעו לנקודת־לבה; הנה לפנינו מי שלא ידע את שסעונה הפרובולימאטי של הנשמה היהודית המודרנית, ואת יתמותה הבדודה והמיואשת, ובריתו עם אלהים, עולם וחברת־אדם, שהיא ללא סידוק וסדקים, אינה יודעת התנגשות קצוית והיא כעצם־המרגוע העגול (ביחוד „בלבב ימים“). גם עתה הוחלפה מצולתה העכורה והרותחת של נשמת האמן באספקלריה הצחה והשלוח, שהוא העלה אותה בקסמים מתוך מעמקיו שלו עצמו. לא הובן, כי אדרבה, עצם הקסם, המעלה את העממיות לפיסגת הארשת האמנותית, הוא המוכיח את המתיחות־ללא־חומלה שבין העולם, שהאמן ברח ממנו, ובין העולם שהאמן ברח אליו; ועין מאומנת תבחין גם בקפלי־המשי של ההשתוות ההארמונית את קמטי־החספוס של המסוכסכות הדיסהארמונית. אמת, התיאוריה על התמימות ועל העממיות קיימה את עצמה כמה זמן

מכוחה של טענה שאינה שלא כדיון, ושהצביעה על השוני של שני סוגי הסיפורים — אלה, שעיסוקם בדור רחוק (ביחוד „הכנסת כלה“), פיעפוע מהות רחית-דם; אלה, שעיסוקם בדור קרוב (למשל „גבעת החול“), נשמו הוורון רזה-צלילים. יתר-על-כן, סוג-הסיפורים הראשון התנענע ברצינות קדושה, המעוטרת הומור מחוטב; סוג הסיפורים האחרון התנודד בלעיגה חילונית, המכולבת סאטירה מבודרת („בנערינו ובזקנינו“). אבל גם טענה זאת דהתה משכבר — הסיפורים והרומנים מן העבר הקרוב, בין אלה הספוגים ליריות אָלגית דקה („בדמי ימיה“), בין אלה השקויים חיוך הומוריי דק ועדין („סיפור פשוט“) ומתארים את העיירה מלפני דור; הסיפורים והרומנים, שרחבותם האפית מקיפה תקופה שלמה, בין על סיפה של שקיעה („אורח נטה ללון“) בין על סיפה של זריחה („תמול שלשום“), כל אלה מוכיחים, כי כוח-העיצוב של הקרוב אינו פחות מכוח-העיצוב של הרחוק, ואדרבה — הקבלה של ערך ומיבצע בין התיאורים של הרחוק-רחוק ובין התיאורים של הקרוב-קרוב מראה גידול מפתיע של עצמת-יצירה, שהצמיחה מגרעינה אילן משופע, בשחוק-פלאים של ריבוי תימאטי ואחדות מהותית.

ולא זו בלבד, הסיפורים על העבר הקרוב ביותר, הסמוך לתחום-ימינו („אלו ואלו“) עד לסיפור המתפרסם והולך עתה („שירה“) מוכיחים, כי כשם שנפתענו למראה כוח השליטה האמנותית בהווי של יודל בטלן הרחוק והתמים. כך אנו נפתעים למראה כוח השליטה האמנותית בהווי של אינטליגנט פרובלימאטי וקרוב, באופן שהשליט המושלם בגדולות ובקטנות ההיסטוריות והפולקלוריות, הוא שליט מושלם בגדולות ובקטנות הפסיכולוגיות, אם דבר-אלמנטריות (הכלב בלק), אם דבר-עדנה („שבועת אמונים“).

ד

אל בין הרומנים והסיפורים כאילו נתגלגל צרור מיוחד ויוצא-דופן של דברים משונים, הקרויים: ספר-המעשים, ואלו תעודות מענינות עד-תום. בהן מניח לנו האמן לרחרח כדי רגע, מה מתרחש, בעצם, מפנים-לנפשו, מה מראה עולמו הפנימי ביותר בלא המשמעת האמנותית הרוחמת את האנדרלמוסיה התהומית. פה, לתתא, מתערבים עד-זוועה העולמות, שהאמן מראם שם, לעילא, כספירות סגורות; פה מצוי החומר ההטרוגני לעיצובים ההומוגניים שם. כאן אנו עומדים על ההבדל המכריע שבין עגנון ובין סופרינו בני-דורו — מתוך שהעמיק לצמוח מהם אף הגביה לצמוח מהם. כי בשעה שהם חיו, בקליטתם האמנותית, בממש לכל המרובה שני דורות, לרוב דור-האב ודור-הבן, ועמדתם האידיאולוגית, ברגיל בהדגש פובליציסטי,

סייעתם להקל על המתיחות שבין הדורות ; הרי לפנינו כאן מספר, החי, בקליטתו האמנותית, בממש לכל המועט חמישה דורות, הממלאים את החלל ההיסטורי הגדול שבין ראשית החסידות עד היום הזה, והוא חי אותם על ניגודיותם, ומתוכה הוא מציל את עצמו הצלה יציריית על ידי עיצוב אמנותי של כל עולם ועולם בחינת הסגר אבטונומי של ספירות, שהתהומות ביניהן נגשרות גישור רעיוני בכוח ודאות של רציפות היסטורית, ומבחינה אמנותית — בכוח ביטחה של אישיות מוצקת.

[אייר תשי"ד]